

ZAMONAVIY TA’LIM JARAYONIDA MAKTAB O’QUVCHILARI KOGNITIV RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Abdukarimova Mohichehra Odiljon qizi
Andijon davlat pedagogika instituti
Pedagogika fakulteti psixologiya yo’nalishi 2-bosqich talabasi
+998938541591
Email: mohichehraabdukarimova468@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19409101>

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim jarayonida maktab o’quvchilarining kognitiv rivojlanishining psixologik jihatlari tahlil qilinadi. Kognitiv rivojlanish o’quvchilarning bilish jarayonlari — sezgi, idrok, diqqat, xotira, tafakkur va tasavvurning shakllanishi hamda rivojlanishi bilan bog’liq jarayon sifatida ko’rib chiqiladi. Maqolada ta’lim muhitining, innovatsion pedagogik texnologiyalarning va o’qituvchi faoliyatining o’quvchilarning aqliy rivojlanishiga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, o’quvchilarning mustaqil fikrlashi, muammoni hal qilish ko’nikmalari hamda ijodiy tafakkurini rivojlantirishda psixologik omillarning ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijalari zamonaviy ta’lim jarayonida o’quvchilarning kognitiv rivojlanishini qo’llab-quvvatlash va samarali o’qitish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko’rsatadi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются психологические аспекты когнитивного развития школьников в условиях современного образовательного процесса. Когнитивное развитие анализируется как процесс формирования и развития познавательных процессов учащихся — ощущений, восприятия, внимания, памяти, мышления и воображения. В статье освещается влияние образовательной среды, инновационных педагогических технологий и деятельности учителя на интеллектуальное развитие учащихся. Также раскрывается значение психологических факторов в развитии самостоятельного мышления, навыков решения проблем и творческого мышления школьников. Результаты исследования показывают важность поддержки когнитивного развития учащихся и разработки эффективных стратегий обучения в современном образовательном процессе.

Annotation: This article examines the psychological aspects of school students’ cognitive development in the modern educational process. Cognitive development is considered as a process related to the formation and development of students’ cognitive processes such as sensation, perception, attention, memory, thinking, and imagination. The article highlights the influence of the educational environment, innovative pedagogical technologies, and teachers’ activities on students’ intellectual development. It also explains the importance of psychological factors in developing students’ independent thinking, problem-solving skills, and creative thinking. The results of the study show the importance of supporting students’ cognitive development and developing effective teaching strategies in the modern educational process.

Kalit sozlar: kognitiv rivojlanish, ta’lim jarayoni, psixologik jihatlar, o’quvchilar, tafakkur, xotira, diqqat, idrok, ijodiy fikrlash, mustaqil fikrlash, pedagogik texnologiyalar, o’qitish strategiyalari.

Ключевые слова: когнитивное развитие, образовательный процесс, психологические аспекты, учащиеся, мышление, память, внимание, восприятие, творческое мышление, самостоятельное мышление, педагогические технологии, стратегии обучения.

Key words: cognitive development, educational process, psychological aspects, students, thinking, memory, attention, perception, creative thinking, independent thinking, pedagogical technologies, teaching strategies.

Zamonaviy ta’limda kognitiv rivojlanish o’quvchilarning mustaqil fikrlashi, axborotni qayta ishlashi va ijodiy yondashuvini shakllantirishga qaratilgan bo’lib, bunda psixologik to’siqlarni bartaraf etish, kognitiv faollikni oshirish va stressga chidamlilikni rivojlantirish asosiy jihatlar hisoblanadi. Raqamli muhitda diqqatni jamlash, mantiqiy xotira va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish ustuvor vazifadir.

Kognitiv rivojlanishning asosiy psixologik jihatlari:

Kognitiv-psixologik to’siqlar: Zamonaviy o’quvchilarda axborot ko’pligi tufayli fikrlashda "to’siqlar" paydo bo’lishi mumkin, bu esa ma’naviy-axloqiy va o’quv jarayoniga ta’sir etadi.

Kognitiv faollikni rag’batlantirish: Kichik yoshdagi o’quvchilarda kognitiv jarayonlarni (diqqat, xotira, tasavvur) faollashtirish ta’lim samaradorligini oshiradi.

Mustaqil fikrlash va ijodkorlik: Ta’lim jarayonida o’quvchilarni faqat faktlarni yodlashga emas, balki muammoli vaziyatlarni yechishga va o’z fikrini bayon qilishga yo’naltirish muhim.

Stressga chidamlilik: O’quv yuklamasining yuqoriligi sharoitida o’quvchilarning ruhiy barqarorligini ta’minlash, ularning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda yondashuvlar (masalan, biologiya fanida) qo’llash zarur.

O’smirlarda kognitiv jarayonlar: O’smir yoshdagi o’quvchilarda mantiqiy fikrlash va axborotni tahlil qilish qobiliyati rivojlanadi, bu esa pedagogik texnologiyalar orqali samarali boshqarilishi kerak.

Zamonaviy ta’limda o’quvchilarning shaxsiy va psixologik xususiyatlarini hisobga olish, ularni faol izlanishga yo’naltirish orqali kognitiv rivojlanishni samarali tashkil etish mumkin.

Zamonaviy ta’lim jarayonida o’quvchilarning kognitiv faoliyatini samarali rivojlantirish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Kognitiv faoliyat — bu diqqat, idrok, xotira, tafakkur, tasavvur kabi psixologik jarayonlarning o’zaro uyg’un faoliyatidir. Ushbu jarayonlar o’quvchining bilimni qabul qilishi, qayta ishlashi, tahlil qilishi va amaliyotga tatbiq etishini ta’minlaydi. Ta’limning har bir fani o’z o’rnida kognitiv faoliyatga ta’sir ko’rsatadi, biroq texnologiya fani bu jarayonlarni amaliy faoliyat bilan uyg’unlashtirgani sababli kognitiv rivojlanishda alohida o’rin tutadi.

Talaba -yoshlarning ta’lim - tarbiyasida yosh va psixologik omillarni hisobga olish, ayniqsa, ularning yoshiga qarab o’qish davrlari, anatomik-fizilogik, o’quv faoliyati xususiyatlari, shaxs sifatida va aqliy taraqqiyoti to’g’risida jahon psixologiya fanida Amerikada Dns. Bruner, U.Jems, S.Xoyel, Fransiyada E.Dyurkcheym, P.Jame, Shveyiyada J.Piajelar, Rossiyada N.O.Konterev, D.B.Elkonin, A.L.Kovalyov, V.A.Krutetskiy, V.V.Davidov, T.V.Yaragukova, A.V.Petrovskiy, A.I.Sherbakovlar, O’zbekistonda P.I.Ivanov, M.Voxidov, M.D.Davletshen, R.Z.Gayniddinov, E.G’oziyev, V.Karimova, A.Fayzullayev, SH.Barotov va boshqalar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar.

Qayd etib o’tilgan psixologlar tadqiqotining mazmuniga ko’ra bolaning har bir yoshdagi psixologik xususiyatlari, ayniqsa, maktab yoshi davri (kichik maktab yoshi, o’rta maktab yoshi davri (o’smirlik) katta maktab yoshi davri (o’spirinlik) psixik taraqqiyotining umumiy qonuniyatlari, yosh va individual xususiyatlari o’rganilgan. Psixolog va pedagoglarning fikrlariga ko’ra maktab yoshi o’z davrni qamrab olganligi qayd etilgan. Kichik maktab yoshi davri -7-11 yoshgacha (I-X sinf); o’rta maktab (o’smirlik) yoshi davri-12-15 yoshgacha (V-XI sinflar); katta maktab (o’spirinlik) yoshi davri -16-18 yosh davri bo’lib, tahrir qilingan "Ta’lim to’g’risida" qonunga binoan - X-XI sinf, texnikum, akademik litsey yoxud professional ta’lim olish davrini qamrab oladi.

O'smirlikning ikki bosqichi (XIII-X sinflar) da axloqiy malakalar intensiv tarkib topa boradi, o'smirda axloqiy ong axloqiy sezgi, axloqiy xatti- harakatlar, axloqiy etik meyorlarni o'zlashtirishga olib keladi. Bu esa o'smirda shaxsiy sifatlarning shakllanishi, dunyogarashning ma'naviy-axloqiy e'tiqod prinsipi, ideallarning dastlabki ko'rinishlari faoliyatda, xulq-atvorda, xatti-harakatda namoyon qila boshlaydi. Tashqi olamga, kishilarda munosabat yangicha, ichki-ma'naviy ahamiyat kasb etib, o'qishga, bilim olishga bo'lgan ongli munosabat ijobiy yo'nalish kasb etadi. O'smirning ruhiy-aqliy, jismoniy imkoniyati va qobiliyatining takomillashuvi, o'quv fanlarini o'zlashtirishi va shu asosda talaba-o'smir kognitiv kompetensiyaining rivolanishiga ta'siri talabalarning bilish faoliyati xususiyatlari hamda aqliy taraqqiyotidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Bunda o'smirning o'qish faoliyati -o'qishga ongli munosabatning yuzaga kelishi - o'qish motivlari-giziqishlar kabi psixologik ususiyatlar ta sirida amalga ohsa, aqliy faoliyat xotirasida saqlab qolish fikrlash umumlashtirish mavhum tafakkur ijodiy tafakkur maqsadga intilish bilan tavsiflanadi.

Shuningdek, o'smirlarda u yoki bu shaxsiy sifatlarning ijobiylashuvi, o'qish faoliyati va aqliy taraqqiyot jarayonining intensiv rivojlanishi, murakkablashishi, talabalarning bilim olishga intilishlari, giziqishlarining individualligi va uni ta'lim jarayoniga inobatga olish o'smir shaxsiy-ruhiy bog'liq. Buni jahon psixologlari quyidagi turlarga ajratganlar:

- Ekstravert (hissiyot va tashqi muhitga yo'naltirilgan) ta'lim oluvchi- faol o'qitish jarayonini, o'zga kishilar bilan o'zaro ta'sirlashuvni (ijtimoiy o'zaro ta'sirlashuvni-guruhiy topshiriqlarni amalga oshirishni, mashqlarni bajarishni) afzal hisoblaydi.

- Introvert (hissiyot va ichki muhitga yo'naltirgan) ta'lim oluvchi-individual mustaqil o'rganishni, ya'ni ma'ruza tinglash, kitob o'qish va yozma vazifalarni bajarishni yoqtiradi.

Insonlar axborotni qayta ishlash, ma'lumotlarni idrok qilish faoliyatlariga qarab farq qiladi:

Eshitish va so'zlar vositasidagi idrok qiluvchilar: bu turdagi axborotlarni idrok etishni afzal ko'radiganlar tinglash va ma'ruzani konspekt qilishga moyil boladilar;

Mantiqiy - matematik idrok qiluvchilar: bu turdagi axborotlarni idrok etishni afzal ko'ruvchilar ko'proq sonlar bilan hisob kitob qilishga, mantiqiy mulohaza yuritishga, har bir mulohazani asoslashga moyil bo'ladilar. Ular sonlar va sanalarni yaxshiroq yodda saqlab qoladilar.

Vizual, fazoviy idrok qiluvchilar: bu turdagi axborotlarni idrok etishni afzal ko'ruvchilar ko'rgazmali vositalar, turli shakllar, strukturali reja, turli xaritalar, jadvallar, sxemalar, grafik va diagrammalarni muhim hisoblaydi.

Shaxslararo o'zaro munosabatlar va ta'sirlashuv orqali idrok qiluvchilar: bu turdagi axborotlarni idrok etishni afzal ko'ruvchilar bilimlarni o'zlashtirish jarayonida bir-birlari bilan o'zaro ta'sirda, munosabatda bo'lishadi. Ta'lim jarayonida ularning ba'zilar mustaqil o'rganishni, yolg'iz shug'ullanishni afzal hisoblasa, ularning ba'zilar esa hamkorlikda ishlashga, guruhiy ta'lim olishga intiladilar.

Bu toifadagi ta'lim oluvchilar insonlar to'g'risidagi munosabatga, ijtimoiy muhitga tez moslashuvchan, odamlarni o'rganishga qiziquvchan, ko'proq muomula jarayonida qoniqish oladigan va odamlar davrasida bo'lishni yoqtiradi.

- O'z-o'zini anglash asosida idrok qiluvchilar: ta'lim oluvchilar ko'proq insonning ichki tuyg'ulariga, kechinmalari ta'siri o'zlikni anglashga alohida e'tibor qaratib fikrlashga moyil bo'ladilar. Ular ko'proq ijtimoiy muhitga va atrofdagilarni yaxshiroq bilishga, anglashga intiluvchan bo'ladilar.

- Jismoniy va kinetik idrok qiluvchilar: ba'zi ta'lim oluvchilar tabiatdan jismoniy hatti-harakatlarini bajarishga, ulardan huzur olishga va jismoniy mashqlarni bajarishga moyil bo'ladilar. Ularda ko'proq amaliy ishlar, jismoniy mehnat qo'l-oyoq muskullari yordamida mashqlar bajarish hamda to'g'ri narsalarni yasashga moyillik ustun bo'ladi. Axborotlarni kinestetik idrok qiladigan va

qayda ishlaydigan ta'lim oluvchilar modellashtirilgan dars, roli o'yinlar va harakatlarga asoslangan mashg'ulotlarni afzal hisobldashadi;

- Naturalistik idrok qiluvchilar: bu toifadagi ta'lim oluvchilar tabiatni sevadigan, o'simlik va hayvonot dunyosiga yer va uning tuzilishiga xaritalar bilan ishlashga, gerbariy va tabiat jismlaridan kalleksiyalar to'plashga qiziquvchan buladilar. Ular biologiya, geografiya, fizika, chorvachilik va o'simlikshunoslik singgari fanlarni yaxshi ko'radi.

- Musiqiy idrok qiluvchilar: bu toifadagi ta'lim oluvchi kuy va ashulalarga buriluvchan, hatti-harakatlarni ham musiqiy ritmlarga mos amalga oshirishga, xis-tuyg'uga boy, nozir tabiatli va ziyrak bo'ladilar.

Shunga binoan o'qituvchi o'smirning o'qish faoliyati va aqliy taraqqiyotini tashkillashtirishganda har bir ta'lim oluvchining qiziqishini uning boshqa individual-psixologik sifatleri: qobiliyat, iste'dod, temperament va xarakter bilan bog'liq holda o'rganishi maqsadga muvofiqdir.

Qiziqish bu motiv bo'lib anglangan mohiyatli va jiddiy o'ziga jalb qiluvchi tarzda amal qiladi. Motivlarning yo'nalganligi bevosita va bilvosita o'smirlar motivlarning o'zaro aloqadorlik darajasining natijasi bilan belgilanadi. O'smirlar jamoasi qanchalik jipslashgan bo'lsa, motiv natijasi shuncha samarali bo'ladi. Motiv maqsadga yo'naltirilganligi bilan farqlanadi.

O'qish motivlarining o'zgarishi aqliy faoliyatning yuksak va uyushgan bo'lishini ta'minlaydi. O'smirni o'quv ma'lumotlari, voqelikdagi narsa va hodisalarning murakkabroq tahliliy sintetik tarzda idrok qilishga olib keladi. Bu jarayonda tahliliy sintetik faoliyat, shuningdek qiyoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish va aniqlashtirish kabi fikriy operatsiyalar muhim rol o'ynaydi.

Analiz - bilish predmetini qismlarga fikran bilishdir.

Sintez - alohida elementlar yoki qismlarni bir butunga fikran birlashtirishdir.

Ta'lim bosqichlarining murakkablashib borishi bilan talabalarda tahliliy-sintetik darajaning oshishi kuzatiladi. Tahlil sekin-asta ko'rgazmali -amaliylikdan (obyektlarni fikran bilish mazkur obyektlar bilan amaliy harakatlar jarayonida amalga oshirilayotganda) ko'rgazmali (bilish obrazlar yordamida amalga oshirilayotganda) va so'zli - mantiqiyga (bilish mavhum tushuncha va mulohazalar shaklida amalga oshirilganda) tomon rivojlanadi. Sintez shuningdek, ancha to'liq va ko'p tomonlama bo'ladi.

Qiyoslash bu - o'xshashliklar (umumiy xususiyatlarni ajratish) va tafovutlarni (har bir qiyoslanayotgan obyektlarning o'ziga xos xususiyatlarini ajratish) topish maqsadida bilish obyektlarini taqqoslashidir.

Bu amallar boshqa barcha asosiy fikriy operatsiyalar asosida yotadi.

Umumlashtirish - o'rganilayotgan obyektдан umumiy, xususiy, mavhum nomuhimni ajratishdir.

Yetakchi psixologlar tomonidan umumlashtirishga oid quyidagi qoida ishlab chiqilgan: talabalarda to'g'ri umumlashmalami shakllantirishning zaruriy qoidasi - muhimning doimiyligida, tushuncha, xususiyat va dalillarning nomuhim belgilarini o'zgartirishdir. Bu qoida tasavvur va tushunchalarni shakllantirishda o'ta muhim ahamiyatga ega. Umumlashtirish oddiy shakllardan to' ilmiy umumlashtirmalarga qadar rivojlanadi. Umumlashmalarning to'g'liligi uni talabalar egallashining mezoni. Bu o'zlashtirilgan operatsiyalarni ko'chirib o'tkazish, ya'ni ulardan yangi sharoitlarda foydalanishga xizmat qiladi.

Ta'limning dastlabki bosqichlaridayoq talabalarning mavhumlashtirish qobiliyati namoyon bo'ladi. O'qituvchi rahbarligidagi ta'lim chog'ida bu qobiliyat rivojlanadi, mavhumlashtirish shakli ham murakkablashadi - hissiy ko'rgazmalilikdan fikriylikka o'tiladi, u ikkinchi signal sistemasi yordamida tushunchaga aylanadi.

Mavhumlashtirishga yaqin fikriy operatsiya aniqlashtirish nomini olgan. Aniqlashtirish:

1. Umumiydan xususiya fikriy o'tish sifatida;

2. Mavhumiydan umumiyga, aniq-xususiya uning turli xususiya va belgilarini topish orqali yetishish, mavhum-umumiyni aniq mazmun bilan to'ldirish, boyitish sifatida namoyon bo'ladi.

Dialektik bilishda mavhumiylik va aniqlashtirish birligi o'rnatiladi. Bu birlik o'zaro aloqadagi fiziologik asosi- ikki signal tizimiga ega. Aniqlashtirish yordamida ilmiy mavhumiylik mazmuni ochiladi, aniq predmetlarning alohida tomonlarini boshqalardan mavhumlashtirib aks ettiradi. Mavhumlashtirishda predmetlar o'z butunligini yo'qotadi; bilish esa real voqeylikdani predmet va hodisalar tomonlarini bir butunlikda ochib bergandagina haqqoniy bo'ladi. Bilimni chinakam egallashga mavhum tushunchalar, dalillilar orqali aniqlashtirilgandagina erishadi.

Psixologlarning ta'kidlashlaricha aqliy faoliyatining ko'rib, tahlil qilib o'tilgan xususiyaatlari o'smirlarda bilim faoliyatining shakllanishini ta'minlaydi.

"Bilim faoliyati-bu insonni hozirgacha noma'lum bo'lganlarni bilish o'rganishga undovchi iroda va xarakterni mustahkamlashga ko'maklashuvchi, tashabbuskorlik va mustaqillikda namoyon bo'luvchi shaxs faoloyati".

Gnoseologiya bilishni inson ongida obyektiv dunyoni faol aks ettirish jarayoni sifatida ko'rib chiqadi. Bilishda obyektiv mavjud bo'lgan hodisalar, jarayonlar, sabab va qonuniya aloqalari olami o'z aksini topadi. Bilish inson obyektiv va subektiv ongining namoyon bo'lishidir. Gnoseologik nuqtai nazardan bilish his etish, idrok qilishdan boshlanadi. Uning asosida tasavvur va tushunchalar shakllanadi.

His etish - bu oddiy va ayni paytda bilish uchun muhim psixologik jarayondir.

Uning mohiyati atrof-muhitdagi predmet va hodisalar ayrim xususiyaatlarni hissiyot organlariga ta'siri natijasida kishi miyasida aks etishidan iboratdir.

Bizning hissiyot a'zolarimizga ta'sir etuvchi predmet va hodisalarning turli xususiyaatlari yig'indisini aks ettiruvchi hissiyotlarining qo'shilishi idrok etish deb ataladi. Hissiy aks ettirishning hissiyotiga qaraganda ancha murakkab shaklidir. Qabul qilish jarayonida predmetlar bir butun obrazlar shaklida aks etadi.

His etish va qabul qilish asosida ongli tasavvur hosil bo'ladi. Hissiy tasavvurlar deb o'tmishda qabul qilingan va hozirga lahzada qabul qilinayotgan predmet va hodisalar obrazlariga aytiladi. Ular predmet va hodisalarning insonga ta'siri va xotiraning bir muncha vaqt bunday ta'sirlar izini saqlab qolishga qodirligi natijasida yuzaga keladi.

Pedagogik-psixologiyada, anglagan maqsadga inson faolroq tezroq erishishi isbotlangan. Shunisi diqqatga sazovorki, maqsadlar aniq va amallar maqsadga yo'naltirilgan bo'lsa, inson kam kuch va vaqt sarflabkatta yutuqlarga erishadi. Aksincha, aniq anglanmagan maqsad, masalalarning noaniqligi kishiga salbiy ta'sir ko'rsatib, odamni charchatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vigotskiy L.S. – Pedagogik psixologiya. Moskva, 1991.
2. Piaget J. – Bolaning tafakkuri va nutqi. Moskva, 1994.
3. Rubinshteyn S.L. – Umumiy psixologiya asoslari. Moskva, 1989.
4. Nemov R.S. – Psixologiya (1–3 jild). Moskva, 2003.
5. G'oziev E.G'. – Umumiy psixologiya. Toshkent, 2002.
6. Davletshin M.G. – Yosh va pedagogik psixologiya. Toshkent, 2005.
7. Karimova V.M. – Psixologiya. Toshkent, 2006.
8. Shoumarov G'.B. – Yosh davrlari psixologiyasi. Toshkent, 2010.
9. Kraig G. – Rivojlanish psixologiyasi. Sankt-Peterburg, 2002.
10. Zimnyaya I.A. – Pedagogik psixologiya. Moskva, 2004.